ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور

قليچ سنڌي ناٽڪ جو باني

شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جو سال 1880ع ۾ جڏهن سنڌي زبان جو پهريون راڳ ناٽڪ "ليليٰ مجنون" ڇپجي پڌرو ٿيو هو تڏهن هتي سنڌ ۾ ڪابه سنڌي ناٽڪ منڊلي موجود نه هئي. ان ڪري لاءِ سنڌي ڊرامي جي اوسر بابت جيترو ٿورو گهڻو ڇپيل مواد پڙهبو ته معلوم ٿئي ٿو ته هتي سنڌ ۾ پهرين سنڌ ناٽڪ منڊلي 1894ع ڌاري برپا ٿي هئي. جو نالو "ڊي-جي- سنڌ ڪاليج ايميچوئرس ڊرامينڪ سوسائٽي ڪراچي" هو. جيڪا پوءِ اڳتي هلي "سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊليءَ جي نالي سان مشهور ٿي هئي. مطلب ته انهيءَ عرصي کان چوڏهن پندرهن سال اڳ جڏهن اجا سنڌي اسٽيج ڊرامي جا اهڃاڻ ئي اکين آڏو نه آيا هئا تڏهن قليچ جي تخيل ۽ عمل جي رسائيءَ جي اها اعليٰ پختگي هئي جو هُن اسٽيج تي پيش ڪرڻ لاءِ هڪ بهترين راڳ ناٽڪ "ليليٰ مجنون" لکيو هو.

سنڌي ڊرامي جي انهي اوائلي تاريخي پس منظر مان معلوم ٿو ٿئي ته هتي سنڌ ۾ اسٽيج تي اڃا سنڌي ڊرامو پيش ئي نه ٿيو هو يا ٻين لفظن ۾ جڏهن ان ڪيتر ۾ ڪجهه به نه هو ته اتي انهيءَ راڳ- ناٽڪ "ليليٰ مجنون" جو شايع ٿيڻ پنهنجيءَ جاءِ تي هڪ وڏي جَس جوڳي جاکوڙ آهي. ان لحاظ کان سنڌي ڊرامي جا جيڪي محقق اها راءِ پيش ڪن ٿا ته. "قليچ سنڌي ناٽڪ جو شيڪسپيئر آهي". سا ڪي قدر ڪانه واري ساهميءَ ۾ هڪ توريل تشبيهه ٿي بائنجي جاڪاڻ ته وليم شيڪسپيئر ناٽڪ نويس جي حيثيت کان پهرين پروفيشنل ٿيٽر ۾ پردو کڻندڙ (Curtain Raiser) هو. شيڪسپيئر انهي

حيثيت سان اسٽيج تي نہ رڳو ان دور جا مشهور ڊراما پيش ٿيندي ڏٺا هئا بلڪ انهن ڊرامن جي پيشڪش ۾ پين ٿيٽريڪل پهلوئن توڙي پيچيدگين جو تمام ويجهو مشاهدو پڻ ڪيو هو. جڏهن تہ ان جي پيٽ ۾ قليچ جي ناٽڪ نويسي جي شروعاتي دور ۾ سنڌي اسٽيج ڊرامي اڃا جنم ئي نہ ورتو هو. ان مان پليءَ پٽ پروڙ ٿي پوي تہ قليچ جي تخليقي عمل جي قوت توڙي رسائي ڪيتري قدر وڏيڪ هئي. تڏهن تہ قليچ "ڪين" مان "ڪيچ" ڪري سنڌي اسٽيج ڊرامي جو اهڙو بختو بنياد رکيو جو اهو اڳتي هلي وڏي عروج تي پهتو هو.

ها باقي ساڳئي وقت بنا دليل جي هٺ ٺوڪي راءِ قائم ڪري قليچ کي سنڌي اسٽيج ڊرامي جي اولين سان گڏ آخرين سنگ ميل مڃڻ مبالغي کان خالي نہ سمجهيو ويندو. جاڪاڻ تہ ماضي بعيد ۾ سنڌي اسٽيج ڊرامي جي ميدان ۾ ڪيترن ئي پاڻ موکيندڙ ناٽڪ نويسن قليچ کي پنهنجو آدرش بنائي يا پنهنجي سِر ڪوشان رهي تخليق توڙي عمل جي مظاهري سان نہ رڳو پنهنجو پاڻ مڃرايو هو پر گڏوگڏ تخليقي ۽ عملي سرمايي سان هن ميدان ۾ مخصوص مرتبو بہ ماڻيو هو. جيئن خانچند دريانيءَ سنڌي اصلوڪي وڏي ناٽڪ ۽ منگهارام ملڪانيءَ سنڌي اصلوڪي ننڍي ناٽڪ (ايڪانڪي) ۾ پنهنجو نالو ڇڏي ويا آهن.

اهو ان ڪري بہ هو جو سنڌي ناٽڪ کي ترقي ڏيارڻ لاءِ قليچ ڀرپور انداز سان انهيءَ دور جي نوجوان ناٽڪ نويسن جي نہ رڳو همت افزائي پر گڏوگڏ رهنمائي پڻ ڪئي هئي. تڏهن تہ مشهور سنڌي ناٽڪ نويس خانچند دريانيءَ جي انيڪ ناٽڪن جا ديباچا مرزا قليچ بيگ جي دستخط سان ڇپيل آهن. اهڙيءَ ريت دريانيءَ جي قليچ جيڪا حوصلہ افزائي ڪئي هئي سا اِن حڪايت سان مشابهت ٿي رکي جيئن سچل لاءِ ڀٽائيءَ جو قول آهي تہ، جيڪا ديڳڙي پاڻ چاڙهي اٿن تنهنجو ڍڪڻ اهو نينگر (سچل) لاهيندو". پين لفظن ۾ ائين ڪئي سمجهڻ گهرجي تہ جيئن سچل جي ڀٽائيءَ ۽ دريانيءَ جي

قليچ رهبري ڪئي سا هڪ طرح چئڪ هلندڙ دور جي ايندڙ بئي دور کي ڏنل پليڪار هئي. سو أن دور ۾ خانچند درياڻيءَ جي علاوه بين بہ ڪيترن ئي هندو سنڌي ناٽڪ نويسن جي ڪتابن جا قليچ بيگ صاحب جا لکيل ديباچا پڙهي قبول ڪرڻو ٿو پوي تہ "قليچ دور" يعني تہ سنڌي ناٽڪ جي پهرئين دور جي اها سنڌي ناٽڪ جي ايندڙ دور کي اَڏرياءُ هئي.

حقيقت ۾ قليچ جو دور سنڌي اسٽيج ڊرامي جو هڪ مثالي دور مڃيو وڃي ٿو. جتي جڏهن بہ ڪو ڊرامو اسٽيج ڪرڻ لاءِ لکيو ويندو هو سو پهريائين ڇپرايو ويندو هو. انهيءَ ڇپيل ڊرامي کي اڳواٽ پڙهي ناظرين سال جو ڳچ حصو انتظار ۾ رهي وڏي اشتياق سان پوءِ وڃي ڊرامي جي پيشڪش اسٽيج تي ڏسندا هئا. اڳواٽ پڙهي محظوظ ٿيڻ جي باوجود انهيءَ ڊرامي جي نماءَ جو اهو حال هوندو هو جو مقرر تاريخ تي جڏهن اهو ڇپيل ڊرامو اسٽيج تي پيش ٿيندو هو تہ ماڻهن جا انبوهہ وڃي اهو ناٽڪ ڏسندا هئا.

سنڌي ادب جي ان "قليچ دور" ۾ حيدرآباد شهر جي ادبي ماحول ۾ اسٽيج ڊرامي کي وڏو اوج عطا ٿيل هو. حيدرآباد ۾ قليچ جو گهر هئڻ ڪري اهو اعزاز حيدرآباد شهر کي نصيب هو جو اڪثر ناٽڪ نويس قليچ ادبي شمع جا پروانا ٿيو اسٽيج ڊرامي جي ڪيتر ۾ ڀرپور حصو وٺندا هئا. اهو ان ڪري بہ هو جو انهي زماني ۾ اسٽيج ڊراما نہ تہ سڪٽي ناماچاريءَ لاءِ لکيا ويندا هئا ۽ نہ ئي وري ذاتي فائدي لاءِ أهي ناٽڪ اسٽيج تي پيش ڪيا ويندا هئا. بلڪہ ناٽڪ نويس ۽ اداڪار ڪنهن نہ ڪنهن فلاحي مقصد کي آڏو رکي ڊراما پيش ڪندا هئا. اِن ڏس ۾ هڪ ڀيري منگهارام ملڪاڻي پنهنجي ڪاليج شاگرديءَ جي دور ۾ جڏهن ڊي- جي- سنڌ ڪاليج ڊرامينڪ سوسائٽي ڪراچي جي سهائتا لاءِ ڪراچيءَ مان ٿندي نوڙهي حيدرآباد ۾ مرزا قليچ بيگ صاحب وٽ ڪهي آيو هو تہ ڪو ڊرامو ڏيو تہ اسٽيج تي پيش ڪريون. جنهن لاءِ خُود پروفيسر منگهارام ملڪاڻي صاحب پنهنجي ڪتاب سنڌي نثر جي تاريخ ۾ لکيو آهي تہ: مرزا صاحب

کيڪار ڪري "شهزادو بهرام" ڊرامي جي دستخطي نسخو ڪڍي منهنجي حوالي ڪيو ته ٻلي وجي ڇپايو. ڪري ڏيڪاريو ۽ سوسائٽيءَ کي زنده رکو. اِهو هو مرزا قليچ بيگ صاحب جو سنڌي اسٽيج ڊرامي سان دلي لڳاءُ جيڪو بي لوث ۽ بي مثال هو.

اهوئي خاص سبب هوجو قليچ جا لکيل اسٽيج ڊراما ڪنهن هڪ مخصوص دور تائين مقبول رهي بعد ۾ جهڪا ٿيڻ بدران سدائين اسٽيج تي ساڳئي ئي ڪاميابيءَ سان پيش ٿيندا رهيا آهن. قليچ جي اهڙن مقبول ڊرامن مان "انڪوائري آفيسر" به هڪ اهڙو مثالي ڊرامو آهي. جيڪو هن دور ۾ ٻيتري مقبوليت سان پيش ٿيندو ٿو رهي جيتري قدر اهو پهريون ڀيرو اٽڪل هڪ صدي اڳ 1896ع ۾ اسٽيج تي پيش ٿيو هو.

ساڳيءَ ريت قليچ جي پهرئين منظوم ڊرامي "ليليٰ مجنون" جو تخليقي ڪاوش جي صداقت به سنڌي ناٽڪ جي سؤسالہ جشن 1980ع ۾ پهرئين ئي رات اسٽيج تي عملي طور عيان ٿي جيڪو جشن جي افتتاحي تقريب واري رات قليچ جي "انڪوائري آفيسر" ناٽڪ کان پهريائين اسٽيج تي پيش ٿيو هو. هي راڳ ناٽڪ ايتريقدر ته ڪامياب ٿيو هو جو هن جشن جي افتتاحي تقريب جي مهمان خصوصي حاجي مرزا اسد بيگ (شمس العلماء مرزا قليچ جو فرزند) هي ناٽڪ ڏسي اهو اظهار خيال ڪيو هو ته. "اسان جي والد بزرگوار شمس العلماء مرزا قليچ بيگ مرحوم سن 1880ع ۾ "ليليٰ مجنون" ناٽڪ لکي سنڌ ۾ ناٽڪ جي فن جي شروعات ڪئي هئي. مونکي اهو معلوم ڪري ڏاڍي خوشي ٿي آهي ته "ليليٰ مجنون" ناٽڪ هڪ سو سال گذرڻ ڪانپوءِ اڄ پهريون ڀيرو اسٽيج تي پيش ٿيو آهي. هي راڳ -ناٽڪ. پنهنجين بي انتها خوبين جي باوجود هڪ سؤ سالن جي ماضيءَ واري طويل دور ۾. جڏهن اسٽيج ڊرامو حيدرآباد. ڪراچي. شڪارپور ۽ لاڙڪاڻي ۾ عروج تي هو ته به ڪڏهن اسٽيج تي پيش نه ڪيو ويو. سو ساڳيو راڳ- ناٽڪ هڪ مڪمل صدي گذرڻ بعد اڄ رات 30 ڊسمبر 1980ع تي گورنمينٽ زبيده گرلس ڪاليج حيدرآباد جي هن ڊراما هال ۾ سنڌي ناٽڪ جي سو سالہ

جشن جي افتتاحي تقريب ۾ بهرين رات پيش ڪيو ويو آهي تنهن جي ڪاميابيءَ تي پيش ڪندڙن کي صد آفرين هجي.”

مذڪوره سنڌي ڊراما جي سؤ سالہ جشن جي تاريخي تقريب ٽن راتين (30-31 ڊسمبر 1980ع ۽ پهرئين جنوري 1981ع) تائين گورنمينٽ زبيده ڪاليج حيدرآباد جي اسٽيج تي منعقد ٿي هئي جنهن جو سرپرست محترم عبدالله جي. ميمڻ (سابق ڪمشنر حيدرآباد ڊويزن ۽ سابق چيئرمين مهراڻ آرٽس ڪائونسل حيدرآباد) هو. هن يادگار تقريب ۾ سنڌي اسٽيج ڊرامي جي هڪ سئو سالہ طويل تاريخي پس منظر کي ڪاميابيءَ سان اسٽيج تي عملي طور پيش ڪرڻ ۾ جناب حميد سنڌي (سابق پرنسپال پبلڪ اسڪول حيدرآباد)، جناب علي محمد چنہ (سابق ڊائريڪٽر انفارميشن سنڌ)، جناب مراد علي مرزا (سابق پروگرام مئنيجر ريڊيو پاڪستان حيدرآباد) ۽ بنده راقم الحروف جون اڻٿڪ ۽ سهڪاري ڪوششون ثمر آور ثابت ٿيون. سنڌي ڊرامي جي هن تاريخي تقريب لاءِ جناب غلام نبي آگرو (سابق سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو سنڌ) جي نظرداري هيٺ شايع ٿيل سووينئير ”سنڌي ناٽڪ صدي 1880-1980ع“ ۾ ڇپيل راقم الحروف جي سنڌي ناٽڪ بابت ٻنجاهہ صفحن تي مشتمل هڪ مفصل تحقيقي مقالي ۾ ڄاڻايل آهي تہ سنڌي ناٽڪ جا ٽي دور مڃيا وڃن ٿا. جيڪي هڪ ٻئي سان ”ڪڙو منجهہ ڪڙي“ جيان لاڳاپيل آهن. انهن ۾ قليچ جو دور سنڌ اسٽيج ڊرامي جو پهريون دور ليکيو وڃي ٿو. مگر ٻوءِ وارن. ٻنين ۽ ٽئين دور ۾ بہ قليچ جا ڊراما ٻنهنجي جامع افاديت ۽ سدا بہار عملي ڪشش جي باعث ساڳيءَ مقبوليت سان پيش ٿيندا تي رهيا. ان ڏس ۾ سنڌي اسٽيج ڊرامي جي اوسر جو اڀياس ڪندي هونئن تہ گهڻيون ئي ناٽڪ منڊليون معلوم ٿين ٿيون جيڪي وقت بہ وقت قليچ جا ڊراما پيش ڪنديون ٿي رهيون. مگر انهن ۾ ماضي بعيد ۾ سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي، حيدرآباد پليئرس ڪلب، حيدرآباد نيشنل ڪاليج ڊراميٽڪ سوسائٽي ۽ پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کان بعد ماضي قريب ۾ سنڌي ٿيئٽرس حيدرآباد ۽ پريات آرٽ سرڪل حيدرآباد. مشهور مڃيون وڃن ٿيون.

آخر ۾ انهن مشهور ڊرامينڪ سوسائٽين توڙي اشاعتي ادارن جن، پنهنجي پنهنجي دور ۾ هن سنڌي ناٽڪ جي باني، شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جا جيڪي به وڏا توڙي ننڍا ڊراما پهريون ڀيرو اسٽيج تي پيش ڪيا يا شايع ڪيا تن سڀني جي ڊرامن سميت تاريخوار ترتيب (Chronolgy) هيٺين ريت سهيڙي پيش ڪجي ٿي.

قليچ جي ناٽڪن جي تاريخوار ترتيب

سال	ناٽڪ	مختصر جائزو	رچائيندڙ/ڇپائيندڙ
1880ع	ليليٰ مجنون	هندوستاني "ليليٰ مجنون" تان ورتل	ماستر هريسنگهه سکر
1885ع	خورشيد	گجراتي ناٽڪ تان ورتل	سرڪاري بڪ ڊيپو ڪراچي
1894ع	بڪاولي	اصلوڪو	ماستر هريسنگهه سکر
1894ع	لوبي ۽ نوڪي	اصلوڪو (ننڍو ناٽڪ)	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1896ع	شڪنتلا	ڪاليداس جي هندي ناٽڪ تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1896ع	انڪوائري آفيسر	گوگول جي "انسپيڪٽر جنرل" تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1896ع	نورجهان ۽ جهانگير	اصلوڪو	ماستر هريسنگهه سکر
1897ع	نادر شاهه	اصلوڪو	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1897ع	حسـ [illegible] ـدار	شيڪسپيئر جي Merchant of Venice تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1897ع	[illegible]ـم خطره جان [illegible]ـيم ملا خطره ايمان	اصلوڪو (ننڍو ناٽڪ)	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1899ع	شيخ چلي ۽ [illegible]ڳن مسخرو	اصلوڪو (ننڍو ناٽڪ)	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1900ع	شاهه ايليا	شيڪسپيئر جي King Lear تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1905ع	فيروز دل افروز	لارڊلٽن جي Night & Morning تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1908ع	شمشاد مرجانه	شيڪسپيئر جي Cymbeline تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1908ع	ڪشت ڪي ڪشت	اصلوڪو (ننڍو ناٽڪ)	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1909ع	گلزار ۽ گلنار	شيڪسپيئر جي Romeo & Juliet تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1909ع	عزيز ۽ شريف	شيڪسپيئر جي Two Gentlemen of Verona تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1911ع	نيڪي ۽ بدي	آغا حشر جي "خوبصورت بلا" تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1911ع	حرڪت مان برڪت	اصلوڪو (ننڍو ناٽڪ)	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1914ع	شهزادو بهرام	شيڪسپيئر جي Hamlet تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1915ع	برهمڻ جي ٽولي	اصلوڪو (ننڍو ناٽڪ)	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1918ع	جمشيد حميده	شيڪسپيئر جي As You Like It تان ورتل	حيدرآباد سنڌ ڪاليج ڊرامينڪ سوسائٽي
1918ع	شهرياربانو	اصلوڪو	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1918ع	شيرين فرهاد	اصلوڪو	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1918ع	بدرمنير ۽ بينظير	اصلوڪو	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1924ع	موهني	اردو ڊرامي "شريمتي منجري" تان ورتل	حيدرآباد سنڌ ڪاليج ڊرامينڪ سوسائٽي